॥ ॐ ह्रीँ श्रीँ अर्हं श्री धरणेन्द्रपद्मावतीसहितायश्री जीराउला-शंखेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥
॥ श्री प्रेम-भुवनभानु-पद्म-जयघोष-हेमचंद्र-जयसुंदर-कल्याणबोधिसूरिभ्यो नमः ॥
॥ ॐ ह्रीँ ऐं क्लीँ श्री पद्मावतीदेव्यै नमः ॥

જૈન શિલ્પ વિચાર

-: આશીર્વૃષ્ટિ :-

પ.પૂ. સુવિશાલગચ્છનાયક સિદ્ધાંત દિવાકર આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ વિજય **જયઘોષસૂરીશ્વરજી** મહારાજા
પ.પૂ.પ્રાચીનશ્રુતોદ્ધારક વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ ભવોદધિતારક આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ વિજય **હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજા

-: ગ્રંથ આલેખન હેતુ :-

મારા પ્રભુના સંઘની સર્વતોમુખી ઉન્નતિ હો !
મારા પ્રભુના સંઘમાં સર્વત્ર સુખ ને શાંતિ હો !
મારા પ્રભુની ભક્તિ કાજે રચું શાસ્ત્ર શિલ્પનું,
મારા પ્રભુ ! દેજો મને વરદાન એક જ મોક્ષનું.

-: પ્રભુનો પરમ પ્રસાદ :-

-: પ્રકાશક :-

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

શિલ્પવિધિ પ્રકાશન

ગ્રંથ નામ : **જૈન શિલ્પ વિચાર**

ગ્રંથ વૈશિષ્ટ્યમ્ : જિનપ્રતિમા - જિનમંદિર વિષયક અનુભવો, વર્તમાન લોકમાનસ, અનેક તજજ્ઞો સહ સંગોષ્ઠિઓ અને શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોના સમન્વય સ્વરુપ શિલ્પશાસ્ત્રીય રહસ્યોન્મુખ ચિંતનલેખ - પ્રશ્નોત્તરગ્રંથ અર્થાત્ જૈન શિલ્પ વિધાનનો સંપૂરક શિલ્પગ્રંથ...

પ્રકાશન : શ્રાવણ વદ-૧૪, વિ.સં. ૨૦૭૫, ગુરુવાર, તા. ૨૯-૮-૨૦૧૯
જૈનનગર, પાલડી, અમદાવાદ

આલંબન : પૂજ્યપાદ અનંતોપકારી ગુરુદેવ આ.ભ.શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાનો ૮૮મો જન્મદિન.

મૂલ્ય : રૂા. ૨૦૦૦/- (સંપૂર્ણ સેટના)
જૈન શિલ્પ વિધાન (ભાગ-૧ : શિલ્પ પ્રવેશ, ભાગ-૨ : શિલ્પ ચિત્ર, ભાગ-૩ : શિલ્પ વિજ્ઞાન) તથા જૈન શિલ્પ વિચાર

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રતિ ૧૫૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :
- **અમદાવાદ** : **સિદ્ધાંતમહોદધિ શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી શ્રુતસદન, 'પ્રેમકુંજ',** પરિમલ જૈન સંઘ ઉપાશ્રયની સામેની ગલીમાં, આનંદમંગલ કોમ્પ્લેક્ષ-૩ની પાસે, તુલસીબાગ સોસાયટી, હીરાબાગ ક્રોસીંગ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬ યોગેશભાઈ મો. : ૯૯૭૪૫ ૮૭૮૭૯
- **અમદાવાદ** : **શ્રી બીજુલભાઈ શાહ,** ૪, આનંદકુંજ સોસાયટી, કોઠારી ટાવર પાસે, રામનગર, સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૫. મો. : ૮૪૯૦૮ ૨૧૫૪૬
- **મુંબઈ** : **શ્રી અક્ષયભાઈ શાહ** - ૫૦૬, પદ્મ એપાર્ટમેન્ટ, જૈન દેરાસર સામે, સર્વોદયનગર, મુલુંડ (પ.), મુંબઈ - ૪૦૦૦૮૦. મો.: ૯૫૯૪૫ ૫૫૫૦૫

કાયમી સંપર્ક : **મુનિ સૌમ્યરત્નવિજય**
C/o. શિલ્પવિધિ, ૧૧, બોમ્બે માર્કેટ, રેલ્વે પુરા,
કાલુપુર, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૨. મો.: ૯૪૨૬૫ ૮૫૯૦૪
E-mail : shilp.vidhi@gmail.com • Website : www.shilpvidhi.org

મુદ્રક : **જય જિનેન્દ્ર ગ્રાફિક્સ,** અમદાવાદ.
જય જિનેન્દ્ર : 98250 24204, કુશ : 99256 17992

(C) Copyright held by Publisher & Author under Indian copyright act, 1957
http://copyright.govt.in/documents/copyright rules 195

હૈયાનો હોંશકારો

- સકલ શ્રી જૈન સંઘમાં તથા સમસ્ત સોમપુરા-શિલ્પીઓમાં આદરણીય, સન્માનનીય અને અભ્યાસયોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત તથા શિલ્પશાસ્ત્રીય મત-મતાંતરો કે વિવાદોના શાસ્ત્રીય નિરાકરણો માટે વિશ્વસનીયતાને પામેલ શાસ્ત્રીય શિલ્પગ્રંથ શ્રી 'જૈન શિલ્પ વિધાન'ની દ્વિતીયાવૃત્તિના પ્રકાશન સમયે, આ જ શિલ્પ પ્રકાશન શ્રેણીના સંપૂરક ગ્રંથ સ્વરુપે 'જૈન શિલ્પ વિચાર' ગ્રંથનું પ્રકાશન કરતાં હૈયાનો હોંશકારો અનુભવીએ છીએ.

- પ્રતિમાઓના સ્વરુપ અને નિર્માણ, શિલ્પશાસ્ત્રીય વચનોના સંભવિત રહસ્યો, વર્તમાનમાં જિનાલયોના નિર્માણ, અનેકશઃ ઉદ્‌ભવતા મહત્વના પ્રશ્નો અને તેના શાસ્ત્રીય સમાધાનો વગેરે પંચરંગી વિષયો લઈને પ્રસ્તુત ગ્રંથ સમૃદ્ધતાને પામ્યો છે. આ સંદર્ભે પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રસ્તાવના તથા અનુક્રમણિકા જોવા સૌને ખાસ ભલામણ છે.

- અમારા ટ્રસ્ટના સબળ અને સક્ષમ પ્રેરણાસ્રોત પૂજ્યપાદ પ્રાચીનશ્રુતોદ્ધારક, વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આ.ભ.શ્રી **હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા**ના શિષ્યરત્ન પ.પૂ. વર્ધમાનતપોનિધિ આ.ભ.શ્રી **કલ્યાણબોધિસૂરીશ્વરજી મહારાજા**ના શિષ્ય પૂ.મુનિશ્રી **સૌમ્યરત્નવિજયજી મ.સા.** આલેખિત પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકાશને આનંદાનુભૂતિ થાય છે.

- પ્રસ્તુત 'જૈન શિલ્પ વિચાર' ગ્રંથ, ભાગ-૧ સ્વરુપ બની રહે અર્થાત્ આ પ્રકાશન શ્રેણી અંતર્ગત અન્ય પણ ચિંતનલેખસમૂહો શ્રીસંઘને પ્રાપ્ત થાય એવી પૂજ્ય લેખક મુનિશ્રી પ્રત્યે શુભાભિલાષા વ્યક્ત કરીએ છીએ.

- 'જૈન શિલ્પ વિધાન'ની જેમ 'જૈન શિલ્પ વિચાર'ને પણ જિજ્ઞાસુઓ વધાવી લેશે इति आशास्महे ।

લી.

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

શિલ્પવિધિ પ્રકાશન

• • •

અનુભવો + અધિકૃત વિદ્વાનો સહ સંગોષ્ઠિ + વર્તમાન લોકમાનસ + શાસ્ત્રાધાર = જૈન શિલ્પ વિચાર

❋ મારા પરમોપાસ્ય કલિકાલકલ્પતરુ, અચિંત્યચિંતામણિ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાન તથા શ્રી જીરાઉલા પાર્શ્વનાથ ભગવાન આદિના ઈશાનુગ્રહથી ભાવિત-પ્લાવિત થઈને શિલ્પ વિષયક કેટલાક રહસ્યોન્મુખ ચિંતન લેખો અહીં 'જૈન શિલ્પ વિચાર' નામે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે.

ગ્રંથ વૈશિષ્ટ્યમ્ :

૧) શ્રીસંઘમાં પ્રતિવર્ષ ક્રોડો રૂા. ના સદ્વ્યય દ્વારા જિનપ્રતિમાઓના નિર્માણ થાય છે. પ્રતિમા નિર્માણ સંબંધે શ્રીસંઘને થતા અનુભવો, પ્રતિમા નિર્માણ સંબંધિ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય બાબતો, ગૃહાંગણે પ્રતિમાનિર્માણ, ધાતુપ્રતિમા નિર્માણ સંબંધિ માર્ગદર્શન, શાસ્ત્રોક્ત સાત્ત્વિક-રાજસી-તામસી પ્રતિમાઓનું સ્વરુપ, મૌર્યકાલથી લઈ વર્તમાનકાલીન જિનમૂર્તિના પ્રથમ નજરના લક્ષણો, શ્વેતાંબર-દિગંબર પ્રતિમા ભેદ, પરિકર-મૂર્તિના વર્ણસંકર ભેદ, ખંડિત પ્રતિમા મ્યુઝિયમમાં રાખવી કે નહિ - વગેરે વિષે યથાશક્ય વ્યવહારિક ઉપયોગી બાબતોની ચર્ચા-વિચારણાઓ અહીં કરેલ છે.

૨) શિલ્પશાસ્ત્રમાં પ્રમુખતઃ વિધિ-નિષેધ વચનોની પ્રરુપણાઓ જોવાય છે. પરંતુ, એમાં જે તે વિધાન કરવા પાછળ શું રહસ્ય છે તથા શિલ્પશાસ્ત્રકારોનો તે માટેનો શું આશય છે, તે ઘણું કરીને અધ્યાહાર જ હોય છે. એવા કેટલાક શિલ્પશાસ્ત્રીય વચનોને આધારે તેના પર રહસ્યોન્મુખ ઉહાપોહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમકે, ગૃહજિનાલયમાં ધ્વજાનો નિષેધ શા માટે ?, પાટ નીચે પ્રતિમા સ્થાપનનિષેધ શા કારણે ?, મંદિરના શિલ્પદોષોનો પ્રભાવ શી રીતે મળે ?, મુનિસુવ્રતસ્વામીની પ્રતિમા કાચબા પર બેઠેલી કરી શકાય કે નહિ ?... વગેરે.

૩) પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રણાલિકાઓ શા કારણે હતી ?, તેના શું લાભો હોઈ શકે ?, મંદિરસ્થાપત્ય અને જિનપ્રતિમાને તે શી રીતે અનુકૂળ હોઈ શકે ?, એ સંબંધિ શક્ય વિચારણાઓ અહીં પ્રસ્તુત છે. જેમકે, ગર્ભગૃહમાં ગાયના જ દીવાનો આગ્રહ શા માટે ?, પ્રક્ષાલમાં અંતરિક્ષ જળનું મહત્ત્વ ?, ગર્ભગૃહમાં બારી કે જાળીના નિષેધનું કારણ ?... વગેરે.

૪) વર્તમાન દેશ-કાળ-સંયોગોને આધીન, જિનાલયની ઉપયોગિતા અંગે, લોકોની માનસિકતાઓ ધરમૂળથી બદલાઈ છે, જેની સાથે પ્રાચીન મૂળભૂત શાસ્ત્ર પ્રણાલિકાઓ ક્યારે'ક મેળ ખાતી નથી. 'શાસ્ત્રોક્ત મંદિરો અને જરૂરિયાતવાળા મંદિરો' અંતર્ગત તેની વિચારણા કરેલ છે. પ્રાચીન-અર્વાચીન મંદિરોની નિર્માણ શૈલી વગેરે વિષયક વિચારણાઓ જિજ્ઞાસુઓને શિલ્પશાસ્ત્રના બહુઆયામી અભ્યાસાર્થે ઉપયોગમાં આવશે.

૫) શ્રી મલ્લિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા સ્ત્રી તીર્થંકર સ્વરુપની કરી શકાય ?, ધાતુની પોલી જિનપ્રતિમા બનાવી શકાય કે નહિ ?, ખુલ્લામાં રહેલ જિનપ્રતિમાની વરસાદ વગેરેમાં આશાતના થાય ?... વગેરે

અનેક રસપ્રદ માહિતીસભર પ્રશ્નોત્તર વિભાગ પણ દૃષ્ટવ્ય-ધ્યાતવ્ય છે. નાના પરિકરમાં નવગ્રહના સ્વરુપ, જિનાલયના રુપકામ, દ્વારશાખ, ગૃહજિનાલય, પ્રતિમાના અંગુલ અને ઈંચના માપોની ચર્ચા પ્રશ્નોત્તર વિભાગમાં કરેલ છે.

૬) શિલ્પવિદ્યાના સાંગોપાંગ અભ્યાસ માટે મુખ્ય બે પાયા મજબૂત જોઈએ. (૧) પારિભાષિક શબ્દોની સમજ અને (૨) સ્થાપત્યકીય બંધારણની સમજ. જૈન શિલ્પ વિધાનમાં એ બંને સુંદર રીતે સમજાવેલ છે. તદુપરાંત, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં 'સોલંકીકાલીન મંદિરસ્થાપત્ય' એ નામે આ સંદર્ભે ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ શકે એવો લેખ પરિશિષ્ટરૂપે સમાવ્યો છે.

આટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં લ્યો :

- 'જૈન શિલ્પ વિધાન' એક શાસ્ત્રગ્રંથ છે, જ્યારે 'જૈન શિલ્પ વિચાર' એક શિલ્પવિષયક ચિંતનલેખ સંગ્રહ છે. શાસ્ત્ર એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરતું હોય છે, જ્યારે જે તે કાળે બદલાતી પરિસ્થિતિ, માન્યતાઓ અને તત્કાલીન વિચારધારાનું પ્રાધાન્ય ચિંતન અને મનોમંથનમાં પ્રતિબિંબિત થતું હોય છે.
- શાસ્ત્રની સ્વતંત્ર મૂઠીઉંચેરી ગરિમા હોય છે. સંયોગો તથા સ્થાન-માનને આધીન તેમાં ન છૂટકે કોઈ ફેરફારો કરવા પડે, ત્યાં તે કાયમી ન સમજવા તથા તેને શાસ્ત્રની મહોરછાપ પણ મારી શકાય નહિ. પરિસ્થિતિ, સંયોગાધીન બદલાતી રહે છે. જે તે કાળે તત્કાલીન સંયોગોનું પણ પ્રાધાન્ય રહે છે, પરંતુ શાસ્ત્ર એ શાસ્ત્ર છે, જે ગમે ત્યારે સ્વમૂલભૂત સ્વરુપમાં ઉજાગર થાય છે.
- અહીં જણાવેલ કેટલાક વિચારો સાથે બધા સહમત જ હોય, એ જરુરી નથી. અમને થયેલા અનુભવો, અનેક વિદ્વાનો સાથેની સંગોષ્ઠિઓ, શાસ્ત્રીય પ્રરુપણાઓ અને વર્તમાન લોકમાનસને આધારે અમને જે યોગ્ય-ઉચિત જણાયું તે અહીં રજૂ કર્યું છે.
- આજથી લગભગ છ વર્ષ પૂર્વે શિલ્પશાસ્ત્રીય કેટલાક નિયમો પર મનોમંથન દ્વારા ચિંતનલેખો અને પ્રશ્નોત્તર તૈયાર કરેલ, જે પ્રસ્તુત અવસરે સસંસ્કરણ શ્રીસંઘ સમક્ષ 'જૈન શિલ્પ વિચાર' સ્વરુપે પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. હજી પણ શેષ સંપૂરક અસંસ્કૃત સામગ્રી 'જૈન શિલ્પ વિચાર'ના ભાગો સ્વરુપે પ્રકાશિત થાય એવી ભાવના સહ વિરમું છું.
- જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કાંઈ પણ પ્રરુપણા થવા પામી હોય, તો ત્રિવિધે ત્રિવિધ અંતઃકરણપૂર્વક મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

અષાઢ વદ-૨, વિ.સં. ૨૦૭૫,
૪૦મો જન્મદિન, અમદાવાદ.

દ.
સૌમ્યરત્ન
વિજય

• • •

જૈન શિલ્પ વિચાર

અનુક્રમણિકા

- **જિનપ્રતિમા નિર્માણની આસપાસ** ૧

(✦ મોક્ષનો અમોઘ ઉપાય-ભગવદ્ભક્તિ, ✦ જિનપ્રતિમા નિર્માણ અને વર્તમાન શ્રીસંઘ, ✦ માર્કેટ પૉલીસી-વેલ્યૂ, ✦ જિનમૂર્તિ નિર્માણના બે વિકલ્પ, ✦ મૂર્તિ માટેના પથ્થરની વિચારણા, ✦ મૂર્તિના માન-પ્રમાણ, ✦ શિલ્પકલા, ✦ ખાણમાંથી શિલાગ્રહણ, ✦ મૂર્તિનિર્માણ બાબત પ્રેક્ટિકલ કેટલાક વિચારણીય મુદ્દાઓ.)

- **ધાતુપ્રતિમા નિર્માણ** ૧૦

(✦ પ્રાચીન-અર્વાચીન ધાતુપ્રતિમાઓ, ✦ પાષાણાદિ અન્ય પ્રતિમાઓ કરતાં ધાતુપ્રતિમાની વિશિષ્ટતા, ✦ ધાતુપ્રતિમા નિર્માણની ક્રમિક પ્રક્રિયા, ✦ પ્રભુના અવતરણના દિવસે શું શું કરી શકાય ?)

- **સાત્વિક-રાજસી-તામસી દેવપ્રતિમાઓ** ૧૫

(✦ રાજ્યધર્મનીતિ, ✦ શુક્રનીતિ ગ્રંથે દેવપ્રતિમા પ્રકાર વર્ણન, ✦ જૈનધર્મસંમત સાત્વિક-રાજસી દેવપ્રતિમાઓ, ✦ સર્વોત્કૃષ્ટ સાત્વિક મૂર્તિ-જિનપ્રતિમા.)

- **જિનમૂર્તિ લક્ષણ વિધાન** ૨૦

(✦ જિનમૂર્તિ બાબત અતિપ્રાચીન પુરાતત્ત્વીય-સાહિત્યિક ઉલ્લેખો, ✦ મૌર્યકાલની પ્રતિમા, ✦ કુષાણકાલીન પ્રતિમા, ✦ ગુપ્તકાલીન પ્રતિમા, ✦ મધ્યકાલીન પ્રતિમા, ✦ ૧૧-૧૨ મી સદીની જિનપ્રતિમાઓ, ✦ ૧૬-૧૭ મી સદીની પ્રતિમાઓ, ✦ ૧૮-૧૯ મી સદીની પ્રતિમાઓ, ૨૦-૨૧ મી સદીની પ્રતિમાઓ, ✦ વસંતગઢ શૈલી, ✦ જિનપ્રતિમાની પ્રાચીનતાના ત્રણ પ્રમાણ.)

- **પાદુકા (પગલા) વિધાન** ૨૬
- **શ્વેતાંબર-દિગંબર પ્રતિમાઓમાં ભેદ** ૨૮

(✦ સલિંગ પ્રતિમાઓ બધી દિગંબરની જ છે, એવું એકાંતે માની લેવું નહિ, ✦ આંખો અડધા ઉપર બંધ હોવા માત્રથી પ્રતિમા દિગંબરની માની લેવાય નહિ, ✦ પ્રતિમા લેખ પરથી તેના સંપ્રદાયનો નિર્ણય થાય.)

- **અષ્ટાપદ મંદિર** ૩૦
- **પરિકર અને તોરણ** ૩૩
- **પરિકર અને મૂર્તિનો વર્ણસંકર દોષ** ૩૪

(✦ વર્ણસંકર દોષના સંભવિત કારણો)

- **ચંદ્રાવતી ૩૬**
- **ખંડિત પ્રતિમા મ્યુઝિયમમાં રાખવા વિષે આવશ્યક વિચાર-વિમર્શ ૩૮**

  (• પ્રતિમા વિસર્જન બાબત ભિન્ન ભિન્ન લોકમાન્યતાઓ અને વાસ્તવિક રહસ્ય, • પ્રતિમા, એક સાંસ્કૃતિક-ઐતિહાસિક વારસો.)
- **સમરાઙ્ગણ સૂત્રધાર ગ્રંથમાં શિલ્પીની યોગ્યતા ૪૦**
- **મંદિરના શિલ્પદોષોનો અશુભ પ્રભાવ શી રીતે મળે ? ૪૨**
- **ગર્ભગૃહના સુશોભન ૪૪**

  (• મંદિર નિર્માણની સાયકોલોજીકલ પદ્ધતિ, • ગર્ભગૃહમાં કેટલા સુશોભન કરવા)
- **ખંભાતના મંદિરોની સ્થાપત્યશૈલી અને તેના ઐતિહાસિક કારણો ૪૭**

  (• જ્યાં ખોદો ત્યાં મૂર્તિ, • નૂતન મંદિર-મૂર્તિ નિર્માણ)
- **શાસ્ત્રોક્ત મંદિરો અને જરૂરિયાતવાળા મંદિરો ૫૧**

  (• શાસ્ત્રોક્ત મંદિર નિર્માણમાં વર્તમાનકાળે ઊભા થતાં પ્રશ્નો, • શાસ્ત્રોક્ત મંદિર નિર્માણનું કારણ, • શું વાસ્તુશાસ્ત્રની જેમ શિલ્પશાસ્ત્રને પણ રફે-દફે કરી દેવું છે ?, • શાસ્ત્રોક્ત મંદિર સ્થાનો, • જરૂરિયાતવાળા મંદિરસ્થાનો.)
- **પ્રાચીન અને અર્વાચીન મંદિરોનો તફાવત ૫૯**
- **શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામી ભગવાનની પ્રતિમા કાચબા ઉપર બેઠેલી હોય, તે સ્વરુપની કરાય કે નહિ ? ૬૨**
- **જિનબિંબ ભીંત સાથે અડાડીને સ્થાપી શકાય ? ૬૪**
- **પરમાત્મા પાટની નીચે સ્થાપવાનો નિષેધ શા માટે ? ૬૬**
- **ભૈરવ ૬૮**
- **ગૃહમંદિરોમાં ધ્વજા કેમ ફરકાવાય નહિ ? ૬૯**
- **એક મંદિર (કે ઘર)માં એકવાર વપરાયેલ વાસ્તુદ્રવ્ય, અન્ય મંદિર (કે ઘર)માં વાપરી શકાય નહીં. ૭૧**
- **મંદિરમાં ફ્લોર લેવલ સંદર્ભે શાસ્ત્રીય નિયમ અને તેના રહસ્યો. ૭૩**
- **મંદિરમાં / ગર્ભગૃહમાં લાઇટ કેમ ન રખાય ?, જિનાલયોમાં ગાયના શુદ્ધ ઘીનાં જ દીવા કેમ ?, ગર્ભગૃહમાં પ્રકાશ માટે બારી-જાળી કેમ ન રખાય ?, ગર્ભગૃહમાં અખંડ દીપક માટે છિદ્ર રખાય કે નહીં ? ૭૬**

✲ **અભિષેક માટે ગાયનું શુદ્ધ દૂધ વાપરવું જોઈએ. ૮૦**

✲ **પ્રક્ષાલ માટે શ્રેષ્ઠ જળ-અંતરિક્ષ જળ. ૮૨**

(◆ અંતરિક્ષ જળ અને વરસાદી પાણીના ટાંકાની બનાવટ, ◆ અભિષેક જળ અને મ્યુનિસિપાલિટીનું નળનું પાણી)

પ્રશ્નોત્તર વિભાગ

(૧) શ્રી મલ્લિનાથ ભગવાન સ્ત્રી તીર્થંકર હતા, તો તેમની પ્રતિમા સ્ત્રી સ્વરૂપની બનાવી શકાય ? ૮૭

(૨) આજે સંપ્રતિકાલીન જે પણ પ્રતિમાજીઓ જમીનમાંથી નીકળે છે અથવા તો એવી પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ મંદિરજીમાં દેખાય છે. એમાં બે હાથની પાછળ લાડવા જેવું હોય છે, એ ઉપરાંત એમાં કયા કયા લક્ષણો હોય ? ૮૮

(૩) શું જિનપ્રતિમાઓના મસ્તકે વાળ હોવા જ જોઈએ ? ૮૯

(૪) જિનપ્રતિમા અંદરથી પોલી હોય, એ સ્વરૂપની બનાવી શકાય ? ૯૦

(૫) દેરાસરની બહારના ગેટ કે મંડોવર વગેરેમાં જિનપ્રતિમા કે અન્ય દેવ-દેવીની પ્રતિમા ઉકેરવામાં આવે તો વરસાદ વગેરેમાં ખુલ્લામાં હોવાથી દોષ લાગે ? ૯૧

(૬) જિનાલયના સ્તંભ ઉપર જિનપ્રતિમાઓ કોતરાવી શકાય ? ૯૧

(૭) મૂળનાયક સિવાયના બીજા ભગવાન પાટ નીચે આવતા હોય/સ્થાપ્યા હોય તો દોષ કહેવાય ? ... ૯૨

(૮) મૂળનાયક ભગવાનની આજુબાજુના ભગવાનની દૃષ્ટિ ક્યાં મેળવવી ? ૯૨

(૯) પ્રગટ પ્રભાવી પાર્શ્વનાથ પરમાત્માને ત્રણ કે પાંચ ફણા કરાય કે નહીં ? ૯૨

(૧૦) પ્રસ્તર પ્રતિમા એટલે શું ? ૯૩

(૧૧) ધ્રુવબેર અને ઉત્સવબેર એટલે શું ? ૯૩

(૧૨) દ્વિતીર્થી પ્રતિમા એટલે શું ? ૯૩

(૧૩) ત્રિતીર્થી પ્રતિમા એટલે શું ? ૯૩

(૧૪) આયાગપટ્ટ એટલે શું ? ૯૪

(૧૫) પરિકરમાં આઠે'ય પ્રાતિહાર્ય હોવા જ જોઈએ કે ઓછા વત્તા ચાલે ? ૯૪

(૧૬) પરિકરમાં નીચ નવગ્રહ જે કરાય છે, તે કયા સ્વરૂપે થાય ? ૯૪

(૧૭) પરિકરમાં જે નવગ્રહ કરાય છે, તે એટલા નાના હોય છે કે ત્યાં કોઈ વ્યવસ્થિત રૂપકામ થતું નથી. સામાન્ય આકાર આપેલો હોય એના પર રંગ-કલરથી રેખાઓ કરી દીધી હોય. એ કલર ઉખડે પછી એકે'ય ગ્રહ ઓળખી શકાતો નથી. એટલે વૈદિક-જૈનની વાત જ ક્યાં રહે ? ૯૪

(૧૮) પણ શું આપણે, આપણી મતિથી યથેચ્છ સુધારો કરી શકીએ ? ૯૫

(૧૯) પરિકરમાં નવીનતા કરતા પૂર્વે કયા કયા મહત્ત્વના મુદ્દા ધ્યાનમાં લેવા ? ૯૫

(૨૦) જિનાલયોમાં પ્રદક્ષિણા વગેરેમાં જે અપ્સરાઓના સ્વરૂપ કરાય છે, તે ઉપરિ વસ્ત્ર વિનાના, અશ્લીલ સ્વરૂપના શા માટે હોય છે ? તથા ક્યાંક ક્યાંક તો ભોગશિલ્પો પણ કરેલા હોય છે, તેનું કારણ શું ? ૯૬

(૨૧) જિનમંદિરમાં કયા કયા રૂપકામ-નકશીકામ થઈ શકે ? ૯૬

(૨૨) અષ્ટમંગલની રચના ક્યાં થાય ? ૯૭

(૨૩) ભદ્રાસન અને સિંહાસનમાં શું ફેર ? ૯૭

(૨૪) જિનાલયોમાં ઈલેક્ટ્રીક લાઈટ વગેરેનો ઉપયોગ કરી શકાય ? ૯૭

(૨૫) ઘણા સ્થાનોમાં સીધી ભગવાન ઉપર જ પડે એ રીતે લાઈટો રાખતા હોય છે. ક્યારે'ક અલગ અલગ કલરની લાઈટો એ રીતે સેટ કરેલી હોય છે, તો એ રાખી શકાય ? ૯૯

(૨૬) જિનાલયોમાં સી.સી.ટી.વી. કેમેરા રાખી શકાય ? ૯૯

(૨૭) ગર્ભગૃહમાં અંધારુ રહેતું હોય, ગરમી ખૂબ થતી હોય તો પ્રકાશ તથા હવાની અવર-જવર માટે બારી કે વેન્ટીલેશન જેવું કરી શકાય ? ૯૯

(૨૮) જિનાલયોમાં ઊંચા ઉંબરા હોય ત્યાં, ચડવામાં તકલીફ પડતી હોય છે, એ કરતાં વચ્ચેના ભાગેથી ઉંબરો કાઢી જ નાખીએ તો કેમ ? ૧૦૦

(૨૯) દ્વારશાખમાં દ્વારપાલની આજુબાજુ જે દેવીઓ કરાય છે, તે કોણ છે ? તથા તેનું સ્વરૂપ શું હોય ? ૧૦૦

(૩૦) દ્વારશાખમાં દ્વારપાલ વગેરેના રૂપકામ કર્યા વિના દ્વારશાખ પ્રતિષ્ઠા વિધાન થઈ શકે ? ... ૧૦૧

(૩૧) જો રૂપકામ કરાવ્યા વિના દ્વારશાખ પ્રતિષ્ઠા થઈ ગયેલ હોય તો હવે શું કરવું ? ૧૦૧

(૩૨) જિનાલયના શિલાન્યાસ વિધાનમાં કૂર્મશિલા પર મૂકાતા સોના-ચાંદીના કૂર્મની અધિવાસના કરવી જરૂરી છે ? ૧૦૧

(૩૩) પુનરુદ્ધારમાં મૂળનાયક ભગવાનનું ઉત્થાપન કર્યા વિના સંપૂર્ણ મંદિર નવેસરથી નિર્માણ કરીએ ત્યાં ખાતમુહૂર્ત અને શિલાસ્થાપન ફરીથી કરવા ? ૧૦૨

(૩૪) અખંડ દીપક શા માટે કરાય છે ? શું તે અવશ્ય કરવો જ જોઈએ ? ૧૦૨

(૩૫) સર્વદેવ પ્રાસાદ એટલે શું ? ૧૦૨

(૩૬) સમદલ પ્રાસાદ કોને કહેવાય ? ૧૦૩

(૩૭) સાંધાર પ્રાસાદ અને નિરંધાર પ્રાસાદ એટલે શું ? ૧૦૩

(૩૮) ઘરદેરાસરમાં ધ્વજદંડ અને ધ્વજા હોય કે નહીં ? નાની ધજા ચડાવી શકાય કે નહીં ? ... ૧૦૩

(૩૯) ઘણે સ્થાને કંપાઉન્ડમાં ભગવાન પધરાવ્યા હોય, સંઘનું નાનું ઘરમંદિર હોય, એમાં તો ધ્વજાદંડ હોય અને તે પર ધ્વજા ચડતી જોવાય છે તેનું શું ? ૧૦૪

(૪૦) તો જેઓના ઘરે ઘરદેરાસર હોય તેઓએ પ્રતિષ્ઠાની વર્ષગાંઠ શી રીતે ઊજવવી ?........ ૧૦૪

(૪૧) પ્રતિમા ભરાવવા માટે સંઘમંદિરમાં ભલે સર્વમાન્ય ઈંચનું પ્રમાણ યોગ્ય હોય, પણ કોઈ આરાધક શ્રાવક પોતાના સ્વગૃહે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અનુસાર ગૃહમંદિર બનાવતા હોય, તેઓએ અંગુલપ્રમાણથી જ પ્રતિમા ન ભરાવવી જોઈએ ?.............................. ૧૦૪

(૪૨) ઈંચના માપે ભરાવાયેલ પ્રતિમાની ઊંચાઈ, સ્વ-અંગુલ પ્રમાણથી ગણતા સમ એટલે કે બેકી અંગુલ સંખ્યામાં આવે તો ભરાવનારને દોષ લાગે ? ૧૦૫

(૪૩) પ્રાચીન પ્રતિમા ઊંચાઈમાં બેકી-સમસંખ્યામાં ઈંચમાં જણાતી હોય તો ઘરદેરાસર કે સંઘ દેરાસરમાં પધરાવી શકાય ? ૧૦૫

(૪૪) જેઓને અંગુલના માપે પ્રતિમા ભરાવવી હોય, તેઓએ અંગુલનું માપ કેવી રીતે મેળવવું ? ૧૦૫

(૪૫) કુલપાકજીના આદિનાથજી વગેરે જેવી કેટલીક પ્રતિમાઓમાં શિલ્પશાસ્ત્રના કોઈ નિયમો જળવાયેલા જણાતા નથી, તો તેનાથી અપાય-નુકશાન-દોષ સંભવે ખરો ? ૧૦૬

(૪૬) વર્તમાનકાળે કોઈને એવી પ્રતિમા ભરાવવી હોય તો ભરાવી શકે ?..................... ૧૦૭

(૪૭) ઘરદેરાસરમાં મૂળનાયક ભગવાનને પરિકર હોવું જરૂરી છે ? ૧૦૭

(૪૮) ઘરદેરાસરમાં પ્રતિમા પરિકર સહિતની જ હોવાનું શું કારણ સંભવે ? ૧૦૭

પરિશિષ્ટ :

- **'ગ્રાહ' અને 'મકર' એક સંશોધન... ૧૦૮**
- **અષ્ટાપદે સિંહનિષધા પ્રાસાદ.. ૧૧૧**
- **બૃહત્સંહિતા અંતર્ગત પ્રાસાદલક્ષણ.. ૧૧૪**
- **સોલંકીકાલીન મંદિરસ્થાપત્ય**

પ્રાસ્તાવિક ૧૧૯

(• વાસ્તુવિદ્યામાં દેવાલયો, • સ્થળ પસંદગી, • દિક્સાધન, • મંદિરના મુખ્ય અંગવિભાગ, • તલદર્શન)

(અ) એકાયતન ૧૨૨

(• (૧) એકાંગી, • (૨) દ્વિ-અંગી, • (૩) ત્રિ-અંગી, • (૪) ચતુરંગી, • (૫) પંચાંગી, • (૬) ષડંગી)

(આ) દ્વયાયતન (દ્વિપુરુષ પ્રાસાદ) ૧૨૫
(ઇ) ત્ર્યાયતન (ત્રિપુરુષ પ્રાસાદ) ૧૨૫
(ઈ) પંચાયતન........ ૧૨૫
(ઉ) ચોવીશ, બાવન, બોંતેર જિનાલયો ૧૨૬
- પદવિન્યાસ ૧૨૬
- નિર્ગમો ૧૨૭
- અંતરાલ ૧૨૮
- પદક્ષિણાપથ / - મંડપ ૧૨૯
- શૃંગારચોકી / - ઊર્ધ્વદર્શન ૧૩૦
- પીઠોદય ૧૩૧
- મંડોવર ૧૩૨
- શિખર ૧૩૩
- મંડપ અને શૃંગારચોકી / - સ્થંભ ૧૩૫
- વિતાન અને કરોટક ૧૩૬
- તોરણ અને કીર્તિતોરણ ૧૩૮

વૈદિક શિલ્પ વિધાન

- નવગ્રહ સ્વરુપ, - દિક્પાલ સ્વરુપ ૧૩૯

બ્રહ્મા ૧૪૦

(- ચાર યુગમાં સુખદાયી બ્રહ્માનું સ્વરુપ, - બ્રહ્માયતન, - બ્રહ્માના આઠ દ્વારપાલ, - વિશ્વકર્મા અને ઋષિનું સ્વરુપ, - પંચદેવ પ્રતિષ્ઠા)

સૂર્ય ૧૪૨

(- સૂર્યના બાર નામ અને મૂર્તિઓ, - સૂર્યના આઠ દ્વારપાલ, - સૂર્યાયતન)

વિષ્ણુ ૧૪૩

(- વિષ્ણુ ૨૪ મૂર્તિસ્વરુપ, - હરિના દશ અવતારો, - જલશાયી, - શાલિગ્રામ શિલાલક્ષણ, - વિષ્ણુના આઠ દ્વારપાલ, - ગરુડ આદિ સ્વરુપ, - વિષ્ણુ આયતન, - એકાદશ રૂદ્ર સ્વરુપ, - શિવસ્વરુપો)

લિંગ સ્વરુપ વર્ણન ૧૪૯

(•• લિંગસ્વરુપમાન-પ્રમાણ, •• બાણલિંગ સ્વરુપલક્ષણ, •• મુખલિંગનું સ્વરુપલક્ષણ, •• પીઠિકા (જળાધારી) સ્વરુપલક્ષણ)

દેવતા પદસ્થાન તથા દૃષ્ટિસ્થાપન ૧૫૨

(•• બ્રહ્મસૂત્ર (શિવસૂત્ર)નું સ્થાન, •• શિવના આઠ દ્વારપાલ, •• ગણેશ સ્વરુપ લક્ષણ, •• ગણેશના આઠ દ્વારપાલ)

દેવી સ્વરુપ લક્ષણ ૧૫૫

(•• ષટ્ગૌરી સ્વરુપ, •• ગૌરી આયતન, •• ગૌરીની આઠ દ્વારપાલિકા, •• પાંચ લીલાદેવી સ્વરુપ, •• દુર્ગાદેવી સ્વરુપ, •• ચામુંડા-ચંડિકા-લક્ષ્મી-સરસ્વતી સ્વરુપ, •• ચંડિકાના આઠ દ્વારપાલ, •• માતૃકા સ્વરુપ)

•• સપ્તમાતૃકા ૧૫૮

•• ૬૪ જોગણી અને શક્તિપૂજા ૧૫૯

•• નાગપૂજા ૧૬૦

•• સૂર્યમંદિરો ૧૬૧

દેવતા દિશાભિમુખ અધિકાર ૧૬૨

(•• દેવોના વાહનનું સ્થાન અને ઉદય)

પ્રાસાદે દેવન્યાસ ૧૬૩

(•• પ્રાસાદ તથા પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનું ફળ, •• સપ્ત પુણ્યાહ ફળ કથન)

ઉત્પાત પ્રકરણ ૧૬૬

(•• દેવકૃત ઉત્પાતના ફળ, •• ઉત્પાતવિશેષથી વ્યક્તિવિશેષ ફળ, •• ઉત્પાતનું ફળ અને શાંતિ)

વૈદિક વિધિ વિજ્ઞાન

•• દેવપૂજાનું મહત્ત્વ વૈદિક દેવોના પ્રકારો ૧૬૮

•• વૈદિક યજ્ઞોનો અપકર્ષ અને દેવપૂજાની લોકપ્રિયતામાં વૃદ્ધિ ૧૬૮

•• દેવપૂજાના વિષયમાં રાજા અથવા સરકારનું કર્તવ્ય / દેવાલય નિર્માણ ૧૬૯

•• મૂર્તિમાં દેવોનું સાન્નિધ્ય / મૂર્તિવિષયક વિચાર / પ્રતિમાના નિર્માણગત ત્રણ ભેદ ૧૭૦

- દેવમૂર્તિની ઊંચાઈ ૧૭૧
- મૂર્તિ લક્ષણાનુસાર શુભાશુભ ફળ ૧૭૨
- લક્ષણરહિત મૂર્તિ કે લિંગના પૂજનથી હાનિ ૧૭૨
- ઘરે સ્થાપવા યોગ્ય મૂર્તિ ૧૭૩
- મૂર્તિમાં દેવકલાસાન્નિધ્ય હેતુ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ૧૭૪
- ભૂતોપાસનામાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની આવશ્યકતા હોતી નથી ૧૭૪
- પ્રતિષ્ઠા કરનાર આચાર્ય / પ્રતિષ્ઠા પંચક ૧૭૫
- સ્વયં વ્યક્તાદિની પ્રતિષ્ઠા હોય નહિ ૧૭૫
- પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની ગંભીરતા / પ્રતિષ્ઠા સંબંધિ કૃત્ય ૧૭૬
- અંકુરાર્પણ / મંડપ પૂજન અને મંડપમાં અયોગ્ય વ્યક્તિ પ્રવેશ નિષેધ ૧૭૬
- અધિવાસના / જલાધિવાસ ૧૭૭
- સ્નપન / નેત્રોન્મીલન ૧૭૮
- શય્યાધિવાસ, ધાન્યાધિવાસ અને ન્યાસ ૧૭૮
- મૂલમંત્રથી પૂજન / હોમ / બલિદાન ૧૭૯
- પ્રાસાદપ્રતિષ્ઠા / ધ્વજારોહણ ૧૭૯
- રથયાત્રા / પિણ્ડિકા સ્થાપન ૧૮૦
- રત્નન્યાસ / પિંડિકામાં દેવતા સ્થાપન / પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ૧૮૧
- પ્રતિષ્ઠોત્તર કૃત્ય / દેવતા નિમિત્ત ભૂમિદાન / આચાર્ય દક્ષિણા ૧૮૨

વર્તમાનકાળે શાસનસેવાનું અત્યાવશ્યક ક્ષેત્ર-'શિલ્પ' ૧૮૩

શિલ્પકલા ક્ષેત્રે જૈનોનું યોગદાન ૧૮૪

શિલ્પશાસ્ત્રકારોનો જિનેશ્વર પ્રત્યેનો ઉત્કૃષ્ટ બહુમાનભાવ ૧૮૬